

Agata Szmitkowska*

DETAL ARCHITEKTONICZNY O PROWENIENCJI KLASYCZNEJ JAKO UNIWERSALNY NOŚNIK ZNACZEŃ. ANALIZA NA PRZYKŁADZIE BIAŁOSTOCKICH GMACHÓW UŻYTECZNOŚCI PUBLICZNEJ Z LAT 1945–2012

ARCHITECTURAL DETAIL OF CLASSICAL PROVENANCE AS A UNIVERSAL MEDIUM OF EXPRESSION. ANALYSIS OF SELECTED PUBLIC UTILITY EDIFICES OF BIALYSTOK FROM THE YEARS 1945–2012

Obecność detalu o klasycznej proveniencji we współczesnych obiektach architektury jest wyrazem uniwersalizmu języka klasycznego. Wątki klasycyzujące stanowią do dziś niezawodny środek artykulacji o charakterze znaczeniowym, a nawet ideologiczno-propagandowym. Ową „siłę medialną” wykorzystują chętnie w swych siedzibach określone instytucje jak banki, sądy i urzędy administracji państwowej co potwierdziły badania gmachów użyteczności publicznej przeprowadzone na terenie Białegostoku.

Słowa kluczowe: architektura, detal, znaczenie, klasycyzm

The presence of details of classical provenance in contemporary architectural objects proves the universality of the classical language. Classicizing motifs have constituted an unfailing medium of expression of significative, even ideologically propagandist, character. This “media power” is readily used by some institutions, which has been confirmed by studies of public utility buildings conducted within the city of Białystok.

Keywords: architecture, detail, meaning, classicism

„Modus” klasyczny zapisał się w historii architektury jako najbardziej uniwersalny spośród stylów przeszłości. W wieku dwudziestym można było obserwować jego niezwykłą zdolność do asymilacji

* Szmitkowska Agata, dr inż. arch., Politechnika Białostocka, Wydział Architektury, Pracownia Historii Architektury i Konserwacji Zabytków.

pierwiastka modernistycznego. W zależności od stopnia owej asymilacji przejawiał się w różnych postaciach – od umiarkowanych, klasycyzujących odmian modernizmu poprzez silnie zredukowany monumentalny modernizm lat trzydziestych (w Polsce zwany „stylem 1937 r.”) po empirową architekturę socrealizmu lat czterdziestych i pięćdziesiątych – wraz z całą gamą tonów pośrednich [1]. W latach 60. ujawnił się w twórczości południowoeuropejskich neoracjonalistów, a także w pierwszych pracach architektów postmodernistycznych stosujących w swojej twórczości różnorodne historyczne odniesienia.

Język tradycyjnych form klasycznych jest zrozumiały i akceptowalny przez szerokie warstwy społeczeństwa. Klasycyzm to „styl dostojny, dydaktyczny i reprezentacyjny”, znakomicie nadający się do zastosowania w budowlach użyteczności publicznej, w tym w szkołach, bankach, urzędach, a przede wszystkim ważnych gmachach o randze państwowej [2]. Podkreślając dostojność i potęgę rządzących architektura klasycyzująca bywała w przeszłości niezawodnym narzędziem do manipulowania masami m.in. w faszystowskich Niemczech czy Włoszech. Cele propagandowe stanowiły główną przyczynę stosowania form klasycyzujących również w pochodzącej z sowieckiej Rosji, a po wojnie mającej kosmopolityczny wymiar, architekturze realizmu socjalistycznego.

Mając na uwadze stałą, zauważalną, choć nie zawsze tak samo intensywnie zarysowaną, obecność wątków klasycznych w dziejach architektury powszechnej autorka postanowiła sprawdzić, czy występują one również obecnie, na białostockim gruncie lokalnym. Poszukiwania te ukierunkowano w stronę gmachów użyteczności publicznej jako potencjalnie najczęściej wykorzystujących siłę przekazu form klasycyzujących.

Bogaty w klasyczne odniesienia gmach Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Zjednoczonej Partii

Robotniczej (tzw. „dom partii”, obecnie: siedziba Wydziału Historyczno-Socjologicznego Uniwersytetu w Białymstoku) najlepiej spośród wszystkich białostockich budowli reprezentuje krótki, socrealistyczny epizod w historii polskiej architektury (il. 1–3). Zaprojektowany w 1950 r. przez Stanisława Bukowskiego, zamykał oś miejskiej Alei Pochodów [3]. Znajdujący się przed nim plac stanowił miejsce publicznych zgromadzeń, wyreżyserowanych politycznych ceremonii, podczas których kontakt z ludźmi ułatwiała mównica – ogromna filarowa galeria usytuowana na piętrze nad hallem wejściowym. Wielkoporzadkowe doryckie filary galerii mają kształt zbliżony do stosowanego w latach 30. XX w. w krajach o ustroju totalitarnym – graniaste, równomiernie żłobkowane, ze zredukowanymi w formie do prostych kubicznych brył bazami i głowicami. Podpory te mają swój odpowiednik w kompozycji ściany fasady w pilastrach, w partii galerii – zwielokrotnionych. Pilastry i filary dźwigają dość rozbudowane belkowanie z charakterystycznym motywem żąbkowania i wydatnym gzymsem wieńczącym, ponad którym widnieje attyka z postumentami w osiach pilastrów i filarów. Na pewnych fragmentach attyka jest pełna, na innych przestrzenie pomiędzy postumentami są ażurowe – wypełniają je silnie zgeometryzowane tralkowe balustrady. Ściana parteru pokryta jest nawiązującym do klasycyzmu aczkolwiek na wskroś modernistycznym pasmowym boniowaniem. Ciekawy rzeźbiarski detal miała stanowić, zgodnie z pierwotnym projektem, para figur lwów flankujących i strzegących wejście do gmachu.

Tradycyjna kompozycja fasady stanowi tylko pozory pożądaną przez komunistów antymodernistycznej postawy projektanta. Kształt detalu sprawia, że architektura gmachu zbliża się ku „stylistyce” lat 30. XX wieku, a mianowicie monumentalnemu klasycyzującemu modernizmowi. Poprzez swe powierzchnie „stylistyczne” podobieństwo, naszkicowany przez projektanta gmach wpisywał się jednakże również

w wizję architektury forsowaną przez nowy, socjalistyczny aparat władzy.

Na kolejny po epoce socrealizmu wart odnotowania gmach, którego autorzy sięgnęli po klasycyzujący detal, trzeba było czekać w Białymstoku aż do czasów transformacji ustrojowej. Powstał on w latach 1991–1993, na podstawie projektu z lat 1988–1990, w wyniku rozbudowy i adaptacji na siedzibę PeKaO

1. Białystok, Plac Uniwersytecki 1, dawny gmach Komitetu Wojewódzkiego PZPR, attyka. Fot. autorka / Białystok, 1. University Square, the former Voivodship Committee of the Polish United Workers Party building, attic. Photograph: Author 2. Białystok, Plac Uniwersytecki 1, dawny gmach Komitetu Wojewódzkiego PZPR, pilaster. Fot. autorka / Białystok, 1 University Square, the former Voivodship Committee of the Polish United Workers Party building, gallery's pillar. Photograph: Author 3. Białystok, Plac Uniwersytecki 1, dawny gmach Komitetu Wojewódzkiego PZPR, filar galerii. Fot. autorka / Białystok, 1 University Square, the former Voivodship Committee of the Polish United Workers Party building, gallery's pillar. Photograph: Author 4. Białystok, ul. Sienkiewicza 40, budynek banku Pekao SA, detal głowicy. Fot. autorka / Białystok, 40 Sienkiewicza St., Bank Pekao SA building, capital's detail. Photograph: Author 5. Białystok, ul. Sienkiewicza 40, budynek banku Pekao SA, „pilaster”. Fot. autorka / Białystok, 40 Sienkiewicza St., Bank Pekao SA building, „pilaster”. Photograph: Author 6. Białystok, ul. Mickiewicza 3, gmach Podlaskiego Urzędu Wojewódzkiego, „pilaster”. Fot. autorka / Białystok, 3 Mickiewicza St., Podlasie Voivodship Office building, „pilaster”. Photograph: Author 7. Białystok, ul. Mickiewicza 3, gmach Podlaskiego Urzędu Wojewódzkiego, ryzalit. Fot. autorka / Białystok, 3 Mickiewicza St., Podlasie Voivodship Office building, projection. Photograph: Author 8. Białystok, ul. Mickiewicza 3, gmach Podlaskiego Urzędu Wojewódzkiego, środkowa część fasady. Fot. autorka / Białystok, 3 Mickiewicza St., Podlasie Voivodship Office building, central part of the facade. Photograph: Author 9. Białystok, ul. Mickiewicza 3, gmach Podlaskiego Urzędu Wojewódzkiego, pilaster środkowej części fasady. Fot. autorka / Białystok, 3 Mickiewicza St., Podlasie Voivodship Office building, pilaster of the central part of the facade. Photograph: Author 10. Białystok, ul. Mickiewicza 103, gmach Sądu Rejonowego i Prokuratur Rejonowych, „kolumna” przy wejściu głównym. Fot. autorka / Białystok, 103 Mickiewicza St., The District Court and District Prosecutors building, „column” at the main entrance. Photograph: Author 11. Białystok, ul. Mickiewicza 103, gmach Sądu Rejonowego i Prokuratur Rejonowych, podcienia. Fot. autorka / Białystok, 103 Mickiewicza St., The District Court and District Prosecutors building, colonnades. Photograph: Author 12. Białystok, ul. Mickiewicza 103, gmach Sądu Rejonowego i Prokuratur Rejonowych, wejście główne. Fot. autorka / Białystok, 103 Mickiewicza St., The District Court and District Prosecutors building, main entrance. Photograph: Author

SA niewielkiego zabytkowego banku pochodzącego z około 1890 r., położonego przy ul. Sienkiewicza 40 róg Warszawskiej. Autorzy – Pracownia Architektoniczna Kaczyński i Spółka, zachowali oryginalny neorenesansowy francuski kostium istniejącej części, nowe ściany natomiast zaprojektowali w technologii współczesnej jako przeszklone z regularnym podziałem stalowych profili. To tu właśnie pojawiły się akcenty dekoracyjne w formie płaskich, metalowych szablonów imitujących jońskie głowice pilastrów (il. 4–5). Dla przeciętnego obserwatora stanowią one rodzaj znaku, emblematu – semantycznego związku z klasycyzmem jako gwaranta stabilności bankowej instytucji. Tymczasem pomysł architektów przywodzi na myśl postmodernistyczną zabawę historyczną formą. Architekt Janusz Kaczyński pisał: „W nowej materii, celem ustosunkowania się do istniejących elewacji wprowadzono system zagęszczeń podziałów tafli szkła oraz oszczędny detal – pastisz głowic jońskich” [4]. To z jednej strony dwuwymiarowa odmiana metalowych głowic kolumn ze scenograficznej architektury Piazza d'Italia Moora w Nowym Orleanie (1975–1979). Z drugiej strony – gra kształtem w miejscu głowicy, jak w bocznych elewacjach Portland Building Michaela Gravesa z lat 1979–1982 [5].

Odmienny przypadek współczesnej praktyki architektoniczno-konserwatorskiej stanowi sposób przeredagowania fasady modernistycznego gmachu Izby Skarbowej, a obecnie Urzędu Wojewódzkiego, przy ul. Mickiewicza 3 wzniesionego przed II wojną światową począwszy od roku 1928, prawdopodobnie wg projektu inż. W. Kołkowskiego i nadbudowanego po wojnie o dodatkową kondygnację. Przy okazji przygotowywania w 2004 r. projektu remontu i modernizacji tego pozbawionego „dosłowności historycznych” budynku, wpisującego się oryginalnie w nurt modernizmu klasycyzującego oszczędnie operującego skrajnie uproszczonym detalem, architekt Wojciech Lizurej (Biuro Projektów Budownictwa

Ogólnego i Przemysłowego PROFIL Sp. z o.o.) postanowił przydać jego zewnątrz bardziej zrozumiałych, literalnych wręcz motywów o rodowodzie klasycznym [6]. I tak w efekcie, wyeksponowano kolorystycznie i materiałowo wąskie przestrzenie międzyokienne środkowej części klasycznie trójdzielnej fasady wywołując wrażenie istnienia „wielkiego porządku”. Dodatkowo, w skrajnych ryzalitach, poprzez zastosowanie żłobkowań, te międzyokienne przestrzenie upodobnione zostały do pozbawionych głowic i baz doryckich pilastrów (il. 6–7), a w partii środkowej, poprzez rozerwanie gzymsu opaskowego i wyposażenie w imposty, zostały opracowane jako autonomiczne, „wolno stojące” pilastry (il. 8–9). W pięciu osiach środkowych okna najwyższej kondygnacji osłaniają nadokienne gzymsy. Ogólny wyraz wprowadzonych przez autorów projektu nowych elementów zdradza postmodernistyczne inklinacje.

Wzniesiony w latach 2004–2007 przy ul. Mickiewicza 103 okazałej wielkości gmach Sądu Rejonowego i Prokuratur Rejonowych został zaprojektowany w latach 2001–2002 przez architekta Wojciecha Lizureja (Biuro Projektów Budownictwa Ogólnego i Przemysłowego PROFIL Sp. z o.o.). Poszukiwania nawiązań do kultury klasycznej w architekturze budowli sądowniczych nieomal zawsze zakończono sukcesem. Formy klasycyzujące nadają tym ważnym państwowym gmachom dozy monumentalizmu i reprezentacji, wywołując u obserwatora pożądany nastrój pokory i szacunku dla autorytetu sądowniczej władzy. Również i ten – nowoczesny, stworzony z użyciem najnowszych technologii budowlanych gmach, nosi kilka jakże kluczowych cech potwierdzających jego przynależność do szeroko pojętej architektury klasycyzującej (il. 10–12). Jest to przede wszystkim ogólna dyspozycja bryły – zaplanowanej jako kilkunastokondygnacyjna, ściśle osiowa i symetryczna kompozycja, trójpodział elewacji w kierunku poziomym, rysunek samej fasady, a także, co dla autorki niniejszego

artykułu najważniejsze, użycie charakterystycznego detalu. Dodatkowo, klasycyzujący wyraz architektury, potęgują wyraźnie zaznaczone w fasadzie kierunki pionowe. Za ową wertykalność odpowiedzialne są pojawiające się w ścianach szczytowych skrzydeł bocznych proste w kształcie, cylindryczne podpory podcieni, które znajdują swoje przedłużenie w podobnych, ale „wielkoporządkowych” filarach najwyższej strefy fasady. Mimo nowoczesnej formy, podcienia ze swymi zrytmizowanymi rzędami podpór tworzą atmosferę „śródziemnomorską”, spotęgowaną dodatkowo przez jasną kolorystykę środkowej partii elewacji. Wejście główne tradycyjnie wyróżnia i nobilituje znaczna do pokonania liczba schodów, osłoniętych od góry platformą płaskiego, znacznie wysuniętego przed fasadę dachu wspartego na nibykolumnach. Rodzaj zastosowanych w strefie wejścia filarów przypomina uproszczoną do granic możliwości, zredukowaną do formy znaku klasyczną kolumnę z subtelnie zaznaczonym poziomem głowicy i delikatnym odcięciem nieco ponad ziemią. Ryzalitowo wysunięty klasyczny portyk zastąpiony jest tu przez rodzaj wolno stojącej przed ścianą budynku pryzmatoidalnej ramy obejmującej schody i ich zadaszenie. Na belce ramy widnieje, umieszczona tu na modłę antyczną, łacińska inskrypcja. Zestaw obecnego w architekturze tego gmachu, klasycyzującego detalu dopełnia charakterystyczne, pasmowe, współczesne w formie „boniowanie”, wyróżniające strefę cokołową elewacji – ściany parteru.

Przeprowadzone badania białostockich gmachów użyteczności publicznej powstałych po II wojnie światowej wykazały obecność detalu o pochodzeniu klasycznym. Analizy ujawniają, że w większości przypadków jest to detal uproszczony, zredukowany lub też poddany daleko idącej modyfikacji.

Mając w pamięci klasycyzujące gmachy polskiego modernizmu I połowy XX wieku jak również obserwowane zaprezentowane powyżej białostockie realizacje

wydaje się, że wywodząca się z końca XVIII wieku od francuskich neoklasyków (Claude Nicolas Ledoux i Étienne-Louis Boullée), a tak popularna w XIX wieku zasada *architecture parlante* nie zanikła wraz z początkiem ery modernizmu. Projektanci omawianych gmachów ich funkcję i doniosłą rolę chętnie powiązali z uniwersalnymi, powszechnie zrozumiałymi treściami wyrażanymi poprzez odpowiednią architektoniczną formę – detal o korzeniach klasycznych, dzięki czemu ważne w strukturze miasta gmachy są z łatwością

zauważalne i rozpoznawalne. Wątki klasyczne od czasów antycznych są stale obecne w architekturze, choć w pewnych okresach historii ujawniają się z większą intensywnością, co może sugerować, jak zauważa Zdzisław Tołłoczko, „cykliczność nawrotów neoklasycyzmu w całej kulturze europejskiej” [7]. Należy przypuszczać, że formy detalu klasycznego, jako naturalne i archetypowe, stanowią i jeszcze długo będą stanowiły niezawodny język komunikacji z szerokim odbiorcą.

PRZYPISY

- [1] A. K. Olszewski, *Styl 1937 w świetle krytyki i historii*, [w:] *Mysł o Sztuce*. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa 1976, s. 205–227.
- [2] Z. Tołłoczko, *Architectura Perennis*, Kraków 1999, s. 63.
- [3] S. Wicher, *Życie architektury. Życie i twórczość Stanisława Bukowskiego (1904–1979)*, Białystok 2009, s. 109–110, 117–120.
- [4] J. Kaczyński, *Bank PeKaO SA w Białymstoku. Rewaloryzacja zabytkowego budynku bankowego z rozbudową*

- i adaptacją na Bank PeKaO SA*. [dostęp 27 maja 2012]. Dostępny w Internecie: <http://www.kaczynskiispolka.pl/projekty/TOP%2010/61>.
- [5] K. Frampton, *Modern Architecture. A Critical History*, London 2007, s. 293, 307.
- [6] M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości miasta. Architektura i urbanistyka Białegostoku w latach 1795–1939*, Białystok 2009, s. 237–238.
- [7] Z. Tołłoczko, *Architectura Perennis*, Kraków 1999, s. 87.

BIBLIOGRAFIA

- Baraniewski W., *Klasycyzm a nowy monumentalizm*, [w:] *Klasycyzm i klasycyzmy*. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa 1991, s. 229–238.
- Baraniewski W., *Rola „tradycji” w architekturze polskiej lat 1949–1956*, w: *Tradycja i innowacja*. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Łódź 1979, s. 305–320.
- Burno F., *Miasta Mussoliniego. Architektura i urbanistyka jako instrument polityki państwa faszystowskiego*. „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, T. LVI: 2011, z. 3, s. 27–51.
- Dolistowska M., *W poszukiwaniu tożsamości miasta. Architektura i urbanistyka Białegostoku w latach 1795–1939*, Białystok 2009.
- Frampton K., *Modern Architecture. A Critical History*, Londyn 2007.

- Frampton K., *The Evolution of the 20th Century Architecture. A Synoptic Account*, Pekin 2007.
- Olszewski A. K., *Styl 1937 w świetle krytyki i historii*, w: *Mysł o Sztuce*. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa 1976, s. 205–227.
- Roguska J., *Modernizm w architekturze urzędów i instytucji państwowych i miejskich w Warszawie w drugiej połowie lat dwudziestych i w latach trzydziestych XX wieku*, [w:] *Aktualne problemy konserwatorskie Gdańska*, Materiały z Sesji Naukowej na Wydziale Architektury Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 2004, zeszyt 2, s. 66–70.
- Tołłoczko Z., *Architectura Perennis*, Kraków 1999.
- Wicher S., *Życie architektury. Życie i twórczość Stanisława Bukowskiego (1904–1979)*, Białystok 2009.